

Pòrtic

Manuel Milián Mestre

Les paradoxes de l'amistat

Manuel Milián Mestre

Les paradoxes de l'amistat

Pròleg de Joan Rosell

Primera edició: maig del 2023

© Manuel Milián Mestre, 2023

© pel pròleg, Joan Rosell, 2023

Drets exclusius d'aquesta edició:

Raval Edicions, SLU, Pòrtic

Av. Diagonal, 662-664

08034 Barcelona

ISBN: 978-84-9809-527-2

Dipòsit legal: B. 6.140-2023

Fotocomposició: Moelmo, SCP

La lectura obre horitzons, iguala oportunitats i construeix una societat millor.

La propietat intel·lectual és clau en la creació de continguts culturals perquè sosté l'ecosistema de qui escriu i de les nostres llibreries.

En comprar aquest llibre contribuïu a mantenir aquest ecosistema viu i en creixement.

A Grup62 agraiem que ens ajudeu a donar suport així a l'autonomia creativa d'autors i autors perquè puguin continuar desenvolupant la seva funció.

Adreceu-vos a CEDRO (Centro Español de Derechos Reprográficos) si necessiteu fotocopiar o escanejar algun fragment d'aquesta obra. Podeu contactar amb CEDRO a través del web www.conlicencia.com o per telèfon al 91 702 19 70 / 93 272 04 47.

ÍNDIX

Pròleg de Joan Rosell	9
1. La paradoxa de l'altre	17
2. Baltasar Porcel, el consell decisiu	33
3. Carlos Mensa, un rebel prodigiós	51
4. José María Hernández Pardos o la rabiosa independència	67
5. Julián Marías i la tercera Espanya	87
6. Josep Guasch o la coherència testimonial	99
7. Francesc Rubiralta: <i>steel forever</i>	127
8. Vicente Enrique y Tarancón, el cardenal de la Transició	145
9. Sir Hugh Thomas: diàlegs londinencs al capvespre	167
10. Ramón Tamames, el díscol «Ramonofsky»	179
11. Roger Garaudy i el maig del 68 a París	191
12. Miguel Ángel Asturias al París del 68 i la literatura a l'exili	203
13. En Ricardo i en Ramón al castell de Todolella	213
14. Les nits romanes amb Rafael Alberti	237
15. Camilo José Cela i les tardes a l'hotel Colón	249
16. Carles Santos, el piano trencat	273
Epíleg	295

LA PARADOXA DE L'ALTRE

L'ésser humà no tan sols s'aprecia a si mateix, també busca aquells que tenen un esperit que pugui combinar amb el seu de manera que gairebé en surti un d'on eren dos.

MARC TULLI CICERÓ, *De amicitia*

L'amistat és una clara expressió de l'amor i de la generositat. No assoleix el límit en què Ortega y Gasset situa l'enamorament («la necessitat essencial de l'altre») en el seu deliciós assaig *Estudios sobre el amor*, la lectura del qual va semblar d'idees les meves ansietats de joventut, però no entenc l'altre sinó des d'aquesta perspectiva. I aquesta idea de l'amistat ha conduït la meua vida.

Sant Agustí d'Hipona, que va ser un gran amant —ho descriu molt bé la novel·la *Vita Brevis*, de Jostein Gaarder—, va gestar la idea que estableix un ajustat punt de partida per a la versió retrospectiva de les sendes personals de la vida. Segons ell, platònic com era, «ex abundantia cordis os loquitur» ('del que el cor n'és ple, parla la boca').

La deriva d'aquesta emoció que brolla de la font profunda de l'ànima dona lloc al vincle que és subjacent a l'autèntica amistat fins a la mort. Res tornarà a ser aliè en tot allò que li passi a l'amic. Cap ressò de la seva veu serà desatès. En cada pas hi haurà una ajuda, l'auxili inexcusable, o el bàcul en què sostenir-se. Aquesta certesa confereix a l'amistat la categoria d'essència en la vida de les persones. La meva peripècia vital s'explica en virtut del suport dels altres; d'aquest altre que mai deixa la seva condició i que ofereix la mà, o les idees, a qui ho necessita. Per això no hi ha més gran dolor que la traïció d'un amic.

Una altra qüestió és l'acceptació de l'altre. No he tingut mai dificultat per acceptar l'altre tal com és, perquè n'he respectat la diferència i el criteri. I en això m'acullo a Aristòtil en el seu *Ars Rhetorica*, quan afirma: «Només una ment educada pot entendre un pensament diferent del seu sense necessitat d'acceptar-lo». A partir de tot això, la meva vocació constant de construir ponts entre dues ribes ha estat un afany que no ha fet sinó enriquir-me espiritualment, moralment i intel·lectualment. De la mateixa manera que, al meu parer, a la Veritat s'hi arriba gairebé sempre des de l'heterodòxia, en un procés de recerca irrefrenable.

Tota aquesta vivència de l'amistat es va anar forjant en mi a mesura que anaven arribant els fets de la vida. Des del dia mateix que vaig néixer en una vall entre rius dels Ports de Morella, al Forcall, vaig ser d'alguna manera desposseït de la família, per causa de la tuberculosi del meu pare, deguda a la guerra i a les condicions que va haver de suportar a les acaballes dels enfrontaments, a Bétera i València. Lluitava al bàndol republicà, en el qual l'havia sorprès el conflicte durant el servei militar obligatori.

L'any 1943 va ser una frontera entre la «pau» de la victòria dels uns davant la derrota dels altres en aquella lluita fratri-

cida, en la petita societat de la vall del Bergantes, del Calders i del Cantavella. Perduraven els odis emmudits pel domini implacable dels vencedors. Probablement jo hauria dut un altre cognom si el xicot de la meva jove mare no hagués estat immolat durant la contesa. Els meus primers deu anys van quedar marcats per vivències tremendes, per odis que, com a nen, percebia, i per les greus accions del maqui a les terres de l'Alt Maestrat i el Baix Aragó. En aquests primers anys sentia històries terribles d'assalts i morts a pobles i masies, a més d'altres fets bèl·lics de la Segona Guerra Mundial que s'explícaven a la ràdio —el *parte* de Radio Nacional— o que llegia als titulars dels diaris que arribaven a casa: *Las Provincias* o *La Vanguardia Española*. Als tres anys ja seguia les explicacions gens estimulants de l'àvia Dolores o del meu oncle sacerdot, que, d'altra banda, mantenien la disciplina com una norma inevitable per a la bona educació.

Els primers sis anys passats al Forcall van ser una suma de sorpreses que m'havien de forjar la vivència dels mals i les tragèdies que es prodigaven a partir del drama humà que tots plegats havien experimentat en primera persona. Ho detallo: l'avi per banda de mare va passar dos anys a la presó de Castelló esperant la mort perquè era ric i carlí; l'àvia materna, forta i valenta, es va veure obligada a tirar la família endavant i a muntar negocis per alimentar-la; la mare, joveníssima, va haver d'abandonar l'escola als set anys per posar-se a treballar en el comerç familiar; la meva tia Eulalia va morir als divuit anys a causa del disgust que va tenir en rebre la notícia —falsa— de l'assassinat del seu pare, el meu avi Juan Bautista; l'oncle Gervasio i el meu pare, José Vicente, van tornar del front amb ferides a l'ànima, i en el cas del pare amb els pulmons corcats per la tuberculosi, al cap d'haver passat tres anys de guerra al bàndol roig —el dels qui van intentar assassinar

el seu germà, el meu oncle sacerdot, que al seu torn estava amagat en un *zulo* sota la teulada de casa seva—; l'àvia paterna, viuda, sobrevivia amb prou feines i amagava el fill amb gran perill; el meu oncle avi Francisco Mestre Querol —l'oncle Roquis— va ser afusellat a Castelló per les forces nacionals, per la seva condició de comunista. Un autèntic quadre de desgràcies.

Dos records d'aquells anys de la postguerra m'han marcat la vida. El primer, la prohibició que la mare em va imposar als cinc anys de tenir relació amb el meu amiguet Juan, que havia tornat de l'exili francès amb els seus pares: «No t'hi acostis, és com el dimoni», em va advertir. També em van prohibir de visitar la senyora María la Roquissa, que em malcriava amb lllaminadures i ametlles tendres, i que jo no sabia que era la viuda del meu oncle avi Francisco, la identitat dels quals només vaig descobrir als vint-i-dos anys per confiança de dues amigues de l'àvia, ja difunta. L'advertiment de la mare, que no vaig comprendre, va ser molt sever: «Manolito, no entris a casa de la tia María la Roquissa, perquè quan la teva àvia et veu amb ella té un disgust que no et pots ni imaginar».

El segon record determinant va tenir lloc acabada la guerra europea. Una nit van aparèixer a la casa parroquial mitja dotzena de nenes austríaques que Caritas Internacional havia dut al Forcall perquè fossin adoptades per famílies benestants. Dues d'aquestes nenes, rossetes i espantades, cosines totes dues, van ser acollides de manera immediata: una a casa meva (la Silvia Schultz) i l'altra (la Cristina Schultz) a la residència de la senyora Dolores Palos, que vivia ben a prop. Va ser un any prodigiós, marcat per la convivència amb totes dues nenes. La Silvia es va convertir en la meva germaneta: jugàvem plegats i dormíem al mateix llit, on ens barallàvem amb la

més gran innocència. La Silvia m'explicava en alemany històries de la seva Viena natal, del seu pare mort a la guerra —en tenia una foto i la duia sempre amb ella—. Em parlava amb tendresa de la seva mare, que li escrivia amb regularitat, i el seu alemany es confonia amb el meu català, de manera que jo vaig començar a entendre el seu vocabulari germànic i ella va acabar utilitzant el meu idioma natiu. Termes com *kartoffel*, *mutter*, *fräulein* i *onkel* es van instal·lar en el meu subconscient, tant que sempre em referia al meu oncle com a *onkel*, i molts anys després, quan l'home passava a Roma llargues temporades en les seves investigacions a l'Arxiu Secret Vaticà, el vaig italianitzar dient-li «onkelini», fins que va morir el 1989.

No he oblidat mai aquella noieta austríaca que un dia va tornar a Viena reclamada per la seva mare. El seu adeu fou la tragèdia més gran de la meva infància. Ens vam abraçar plorant al peu de l'autocar que les va tornar a la seva terra natal. Aquella escena punyent a la sortida del poble, davant de la casa Caixes, m'ha quedat al record com una ferida cruel que encara no se m'ha curat. En diverses ocasions he tractat de localitzar-la, i sempre he fracassat. Un cop, als anys noranta, quan ja era diputat, vaig escriure al president d'Àustria, Kurt Waldheim, demanant-li que m'ajudés a saber on era. El president austríac em va enviar al Congrés una senyora de l'ambaixada d'Àustria a Madrid per confirmar-me que era impossible esbrinar-ho. Anys després vaig poder descobrir que s'havia casat amb un espanyol, o llatinoamericà, i que s'havia traslladat a viure a Venèçuela.

Encara avui conservo les seves fotos i les cartes de la seva mare com un tresor, i la nostàlgia se m'ha omplert de records d'aquell temps amb la inesborrable figura de la que, sens dubte, va ser per a mi una germana. Va arribar amb qua-

tre anys i mig i va marxar a punt de fer els sis. Probablement és una de les pàgines més tristes de la meua vida.

Aquesta història, que potser mereixeria una novel·la, m'ha marcat l'existència, i segurament també el meu profund sentit de l'amistat. La Silvia Schultz serà el meu etern desig del retrobament fallit, la més gran de les frustracions. Tant és així que durant molts anys em vaig negar a anar a Viena. No podia superar la idea que no seria just no trobar-la ni poder-la abraçar a la seva ciutat. Totes les vegades que, finalment, he anat a aquesta ciutat la segueixo buscant amb els ulls, i un pervers sentit de l'acronia fa que intenti identificar-la amb cada joveneta rossa que em surt al pas.

El concepte existencial de l'amistat que vaig aprendre quan era petit va anar agafant més dimensió en els meus anys d'adolescència i joventut al delta de l'Ebre. Vaig estrenar una escola primària amb companys que m'eren desconeguts. Als set anys, un lloc que m'era aliè, el Perelló, va arribar a suposar tota una obertura de les fronteres mentals. En aquesta adolescència tot va ser diferent: la mentalitat social, el caràcter de la gent, les vivències polítiques, les pràctiques religioses... Una població de més de 2.500 habitants, de cultura rural i agrícola en què la mula i el carro eren imprescindibles per a l'economia. La gent quasi no anava a missa (quan el meu oncle hi va arribar per ser-ne el capellà s'hi aplegaven catorze persones), i el paisatge humà em semblava una mica estrany, atès que els seus habitants havien votat majoritàriament ERC durant la Segona República. Les empremtes de la terrible batalla de l'Ebre eren perceptibles als carrers, amb cases que encara es veien plenes de runa i que havien estat esfondrades pels bombardejos nacionals. El final de la guerra havia deixat empremtes palpables en quasi tot. Per exemple, em cridaven l'atenció els casoris de gent gran, gairebé clan-

destins, celebrats a les quatre de la matinada; o aquestes mateixes celebracions seguides pel bateig dels fills, que ja eren més enllà de l'adolescència. Per al nen que jo era encara, va suposar el descobriment de «l'altre», de la diferència, del que era tan diferent de mi, educat en la manera de pensar «correcta» i en l'estricta disciplina religiosa. Va ser el meu primer contacte amb els rojos, tan injuriats a casa dels meus pares i avis, amb els dolents.

En aquell moment de la meua formació van emergir dues figures: el meu oncle, rector del Perelló i d'una enorme liberalitat, i un mestre republicà represaliat, a qui vaig adorar i *de facto* vaig adoptar com «el meu segon pare», tal com ho vaig deixar escrit en una dedicatòria. Es tractava de l'Amadeu Pallarés Lleó, i també de la seva dona, Paca Gilabert. Aquests dos admirables exemples de tolerància i respecte van batejar la meua vocació per l'altre, i d'aquí la meua passió per construir ponts.

Per a aquell adolescent acabat de sortir de les muntanyes dels Ports, el Perelló va ser la descoberta d'un univers diferent. Enfront d'uns hàbits tradicionals i en algun cas d'estirp conservadora, procedents encara del carlisme, aquest nou lloc tenia més a veure amb *Cañas y barro*, de Blasco Ibáñez, que amb la lírica puresa de mossèn Cinto Verdaguer. Gairebé tot m'era estrany: dels jocs infantils (fer córrer el cèrcol, les bales, el joc del *perrot*, fins i tot les bicicletes...) a les tradicions.

Als anys cinquanta, el ball *agarrao* era condemnat des dels púlpits per indecent. El costum inveterat al Perelló, per Sant Antoni, havia estat el ball *agarrao* a la porta de l'església parroquial i davant la casa del rector. Se'n deia el ball de la «darre-rra» (amb un premi que consistia en una mena de pastís i un distintiu). Quan el meu oncle va arribar al poble, el ball ha-

via estat prohibit davant el temple parroquial. En el seu primer any, mossèn Manuel Milián Boix va restablir el tradicional costum al lloc de sempre. A la casa parroquial, aquella nit, hi sopaven algunes persones amb el capellà i l'alcalde (Pepito Margalef). En un moment determinat, es va obrir el balcó i hi van fer acte de presència tots dos en amigable companyonia. La gent ho va aplaudir. Crec recordar que fins i tot l'alcalde i el rector es van marcar un discurs des del balcó amb una alegria general per resposta. Tot un èxit.

A partir d'aquest moment, mossèn Manuel visitava els feligresos a casa seva, atenia els malalts a domicili, posava remei a les necessitats que observava, i, no poques vegades, amb discreció, deixava un bitllet sota el coixí del malalt. Més endavant va començar a redactar testaments, tal com ho permet el dret català, que després eren validats pel notari de Tortosa.

A partir del dia 20 de cada mes la queixa de l'àvia era sens falta idèntica: «Manuel, que no ens queden diners per arribar a final de mes!». I el meu oncle reia. Aviat la casa es va omplir dels presents dels feligresos: ous, gallines, pernil, embotit, oli, moltíssimes olives i tantes garrofes que no sabíem què n'havíem de fer. També l'església es va omplir de feligresos, i a les misses dominicals ja no s'hi cabia. Els més reticents es posaven al fons del temple i, dret, entre ells, hi havia el mestre represaliat i republicà Amadeu Pallarés.

I vet aquí, com deia, que començo a descobrir la bellesa del que és diferent, de l'altre, del que suma la humanitat a una sensibilitat notable que aquell mestre dipositava als seus llenços d'artista pintor, un ofici amb què intentava guanyar-se el pa. Mossèn Manuel va travar-hi amistat i gairebé es van convertir en germans. El va reconciliar amb l'alcalde franquista, i el va ajudar promocionant-lo com a pintor amb crítiques i articles que l'erudit sacerdot publicava en revistes

d'art. A poc a poc, en Pallarés va començar a exposar a Tortosa, Barcelona, Castelló (Morella), Tarragona i, més endavant, a Suècia, on un colleccionista i marxant es va entusiasmar amb la seva obra (el senyor Anders) i li va proporcionar clientela. Tant va ser així que en Pallarés es va traslladar a Suècia i va intentar aprendre el suec, de manera que arribà a confeccionar-se un vocabulari suec-català.

L'Amadeu Pallarés va ser el meu mestre particular. Al començament, feia un «repàs» privat. Després va obrir una aula, amb una dotzena d'alumnes, i ens hi feia classes de català. El meu oncle va voler que assistís a aquesta mena d'acadèmia privada que es va establir al carrer Espartero, immediat a la plaça Major, i no llunyana d'una casa en ruïnes on vivia un corb negríssim que ens divertia molt quan li demanàvem com es deia: l'animal responia amb un so entre metàl·lic i gutural que sonava «Paaaco». En aquest escenari entranyable es va desenvolupar la meva admiració i el meu afecte pel mestre pintor republicà. Aviat passava jo més hores a casa seva que a la meua; feia els àpats amb ells i jugava amb la seva filla Maria Teresa, amb la qual compartia el tió de Nadal: «Tronc de Nadal, caga torró i pixa vi blanc».

A partir d'aquesta experiència se'm van ensorrar les fronteres i els tòpics: era una família meravellosa, i jo m'hi vaig adaptar com a fill. Els «rojos» del Perelló eren bones persones, entranyables i meravelloses. Va ser l'època més bella de la meua infància i adolescència. Tot aquell univers de noms i persones encara és en la meua memòria i el meu subconscient. De ningú m'he oblidat, i només van ser tres anys. Heus aquí el descobriment de l'alteritat, i potser hi afegiria: de la meua alteritat.

La pròpia experiència vital m'ha ensenyat a descobrir i assumir aquests valors. Els meus anys posteriors de joven-

tut i estudi a Tortosa (dels deu anys als vint-i-un) em van aportar suport teòric al que ja havia descobert i consolidat en llegir i traduir el breu tractat de Marc Tulli Ciceró *De amicitia* ('Sobre l'amistat'). El seu pensament en aquest punt m'ha omplert l'existència de beneficis i satisfaccions.

Ciceró exalta el paper essencial de l'amistat en les relacions humanes, socials i polítiques. Segons ell, l'amistat és una virtut que cal valorar, saber conservar i tractar com es mereix. A més, és el bé més gran per a l'ésser humà després de la saviesa. L'amistat es basa en la noblesa de les persones i ha de ser un sentiment del tot desinteressat que no cerca el que és útil sinó allò noble, és el que uneix persones i el que cohesiona societats. Un dels factors més importants de l'amistat és el diàleg. Per a Ciceró, hauria de ser honesta i això mateix s'hauria de traslladar a la vida pública. L'amistat no ha de ser interessada, ha de néixer del cor i actuar amb intel·ligència, i la seva mancança és causa de topades i de deslleialtat entre persones i pobles.

La paraula *amistat* sorgeix de la paraula *amor*, i compartir una amistat és el resultat de la confiança que s'estableix entre persones. Una de les bases fonamentals de l'amistat és el respecte. En definitiva, per a Ciceró no hi ha res més valuós.

Els personatges que apareixeran en aquest llibre mereixen la presència i la consideració que hi tenen pel molt que m'han aportat amb la seva amistat i el seu testimoni. De tots ells n'he rebut lliçons, i a tots els dec gratitud i respecte, al marge de coincidències o divergències en la manera de ser o de pensar. Algunes d'aquestes persones em van alimentar l'ànima amb les seves virtuts en aquesta aventura de navegant solitari que la vida, ja des de ben petit, m'ha deparat. Lluny sempre de la família i dels pares, vaig haver de pro-

veir-me d'autoprotecció i mitjans. I per això la meva gratitud eterna s'adreça als amics que em van ajudar, sense els quals no hauria mai iniciat un cicle existencial tan ric. Així, em cal assenyalar, com a sòlids referents, el periodista José M. Hernández Pardos (va ser director d'*El Noticiario Universal*); l'empresari Eduardo Tarragona, que em va saber refinar les maneres; l'empresari i banquer Josep M. Santacreu —a qui dec bona part dels mitjans i recursos per dur a terme tantes activitats professionals i polítiques—; Pedro Penalva (professor de Dret Romà), i Eduardo Moreno (advocat); els meus amics quotidians amb l'afegit del pintor Hernández Pijuan; l'empresari Francisco Rubiralta, gairebé un germà; el president Tarradellas —de fet, vaig poder aportar un granet de sorra a la seva tornada de l'exili—; la família entranyable de Joan Rosell, i molts d'altres que encara no he esmentat. Per a ells serà sempre la meva gratitud i el meu respecte, en la perfecta aquiescència de l'advertiment ciceronià: «Qui priva l'amistat del respecte, n'elimina el més gran ornament» (*De amicitia*).

Sovint m'he interrogat sobre la naturalesa del sentiment d'amistat irreductible que sempre he professat; del perquè no he deixat de ser mai amic de qui ho vaig ser; de com el temps només modifica les circumstàncies d'ubicació però no n'afecta l'essència ni la lleialtat. Tots aquests interrogants, pas a pas, amb els anys, els he anat aclarint amb una exactitud gairebé matemàtica. Constitueix la meva obsessió filosòfica per la causalitat de la fenomenologia humana, potser una herència de la formació escolàstica que vaig rebre, i, en aquest supòsit, tal vegada tomista: «No hi ha efecte sense causa, i una causa proporcionada». I, sovint, la meva anàlisi fenomenològica va assolir la font, la *causa causarum* que tot ho presenta amb una perspectiva transparent.

Dues morts em van aclarir la incògnita. La primera, la de la meva mare, tan estimada com absent en la meva vida. El dia que vaig néixer, el 14 de juliol de 1943, aquella mateixa tarda em va batejar el meu oncle mossèn Manuel Milián Boix, a l'església parroquial de l'Assumpció del Forcall. I també aquella mateixa tarda, la meva àvia paterna Dolores i el meu oncle es van fer càrrec de mi per imperatiu mèdic —ja he dit que el meu pare estava molt malalt de tuberculosi—. De fet, no hi vaig viure mai de manera continuada, amb els meus pares; durant el primer any la mare m'alletava sempre a casa de l'àvia, i no recordo cap petó del pare els meus primers anys: els metges ho consideraven contraproductiu i arriscat.

Quan va néixer el meu germà Vicente, ja havia tingut lloc la intervenció del pulmó afectat del pare, i, per tant, els especialistes van permetre que aquell nen i els dos que seguiren poguessin créixer a recer dels pares. El problema es va plantejar quan l'àvia es va negar a deixar-me tornar a la casa paterna. I així fou fins que la mare va morir. Jo visitava la meva família amb periodicitat i passava part de les vacances amb els pares i els germans a Morella; vaig arribar a compartir amb ells tot l'any 1964 a causa d'una malaltia i del repòs que requeria, i vaig conviure amb els pares alguns mesos a la casa de Barcelona, durant els tres anys que la mare va seguir el tractament del càncer que patia a l'Hospital de Sant Pau, pel qual sento una gran gratitud.

La meva mare, que es deia Pilar, va morir el 1978 amb seixanta-dos anys, després d'una dura agonia de dues setmanes que va viure amb una resignació admirable que no se m'esborrarà de l'ànima. Va ser, per a mi, una experiència molt edificant. I, després que hagués expirat i que l'haguessin amortallat, em vaig quedar allà amb ella, tot sol, amb el cap reclinat sobre el seu, ben bé una hora. Va ser un diàleg de l'ànima emo-

cionant i bell, i també la confessió més agraïda, el moment més íntim i preciós de la meva vida.

La conclusió s'evidencia tota sola: el meu pelegrinatge solitari per la vida em va portar, a partir d'aquest sentiment de soledat personal, a crear-me un univers d'intimitats amb els amics, que així es van transformar en els meus germans, en una família pròpia i personal. D'aquí que en el meu implícit concepte de l'amistat es dona una clau no sempre habitual: el meu amic és el meu germà, i aquest nexa ja és ell tot sol inviolable. Novament la llum del gran mestre Ciceró: «Tothom creu que sense l'amistat no hi ha vida, si és que almenys desitja viure-la d'alguna manera amb gust» (*De amicitia*).

La segona demostració de tot el que dic és d'entrat el segle XXI. L'experiència de l'estada que vaig fer a Washington DC (EUA) va resultar una catarsi en el meu sentit de la realitat, en les vivències amoroses, en la consideració del món i de la vida, en la recomposició de les idees que tenia sobre política i governació, sobre les vicissituds de la Història i el canvi del pensament social. El món ja no es componia de disjuntives (bons i dolents), ni de militàncies fixistes (blancs i negres, dretes i esquerres). Moltes categories em van canviar en la consciència i el subconscient que la il·lumina. La llibertat era la llibertat real. La democràcia era la voluntat expressada lliurement pel poble ciutadà. La llibertat d'un mateix acabava on començava la de l'altre. El federalisme era la lliure disposició dels pobles a unir-se: *ex pluribus unum* ('de molts, un'), com fa el lema de la nació americana (tan diferent de les nostres autonomies). Aquell univers es va apoderar de la meva persona. Quan vaig tornar a Espanya, ja res em semblava com abans de fer aquest periple de tres anys.

Un miracle com aquest va tenir els seus padrins, per als quals el meu reconeixement serà etern. La mare Dale (set fills,

catòlica profunda) solia afirmar en moments d'intimitat que no tenia set fills sinó nou. Els dos afegits eren el seu marit, Joe, i el seu apèndix casolà que vaig ser jo durant aquells anys. Era tanta la seva preocupació per la meua salut física (en tenia cura el doctor César Augusto Cáceres, hondureny), i espiritual, que un dia, després de la missa dominical a la parròquia d'Our Lady of Good Counsel, a Virgínia, em va engegar amb afectuosa delicadesa:

—Manolo, quant fa que no et confesses?

—No ho sé, però va ser abans d'arribar als Estats Units —vaig respondre.

—Doncs això no està bé. T'has de confessar, de seguida.

—Però és que no sé prou anglès per fer-ho bé, Dale —em vaig justificar.

—Manolo —va exclamar amb una mirada que va ser com una fletxa—, això ho arreglo jo ara mateix!

L'endemà, aquest pecador que per a la «mare» Dale era jo va rebre una trucada en què s'indicava l'església i l'adreça corresponent d'allà on exercia el seu ministeri el *father* Michael, amb la cita i l'hora exacta ja acordades. Vaig haver de complir el compromís, i el pare Michael em va donar l'absolució amb la penitència pertinent. Això sí, en un espanyol ben correcte.

Aquella gran dona, al cap de vint anys, va emmalaltir de gravetat. El seu marit, en Joe, em va trucar dient-me que pressentia la seva mort. No vaig dubtar gens ni mica, l'endemà vaig agafar un avió cap a Washington i, tot just arribar, me'n vaig anar a l'hospital de Fairfax. Vaig entrar a l'habitació i la vaig trobar envoltada per alguns dels seus fills: l'Andrew —arribat de Califòrnia, on treballa en la indústria del cinema—, en Joseph, en John, en Charles, etc., i algun familiar més. Em va impressionar veure-la en el seu estat terminal,

a estones inconscient. Quan m'hi vaig acostar i la vaig besar, va obrir els ulls i em va dir: «Oh, Manolo, què hi fas, aquí?». Retenint l'emoció, vaig fer una mica de broma: «És que tenia moltes ganes de veure't, Dale».

Després vaig anar a dinar amb els seus fills grans, que em van advertir que els metges ja l'havien desnonat. No m'ho podia creure. Després de l'àpat, tornàrem a la seva habitació. Al capvespre, la cambra era plena de persones i el llit l'envoltaven els seus fills i altres parents. Tots resàvem per ella. I quan va començar a panteixar, inconscient altra vegada, tots dempeus van començar a cantar un espiritual negre que em va emocionar al límit de les llàgrimes. No havia vist mai una escena d'amor com aquella ni un comiat tan meravellós; va ser un homenatge fantàstic adreçat a aquella dama d'ànima forta i un caràcter ple de fermesa que em recordava el de la meva mare.

La Dale va morir la matinada del 30 de maig de 2013, quan el seu marit i jo dormíem a la casa familiar de Vienna. Mentre esmorzàvem davant la finestra del jardí, va arribar un dels fills per anunciar-nos que havia mort. La mirada que Joe i jo ens vam dedicar m'ha quedat per sempre més impresa en la memòria, entre llàgrimes. Les meves eren d'una gratitud infinita.

De seguida vam anar a l'hospital. L'habitació estava en silenci, els fills vetllaven les seves despulles, alguns resaven. En aquell moment vaig seguir un impuls irrefrenable. M'hi vaig acostar, vaig contemplar el seu rostre per última vegada (hi tenia una expressió serena), i la vaig besar al front. Mai no havia fet cap petó a cap cadàver, ni al de la meva mare; però era tanta l'emoció pel que la Dale m'havia donat en afecte, amistat i companyia que aquella reacció meva no va ser cap esforç sinó un acte d'amor per qui, com ella, m'havia sadollat

de tendresa i d'amistat, a més de set mil quilòmetres de casa. D'aquella persona n'havia après moltes coses, però, sobretot, l'entrega i la generositat envers els altres.

Si es vol viure la vida rectament, l'amistat és un deure imprescindible. Cal estimar els amics perquè ho són, respectar les seves idees i la seva manera de veure les coses, i actuar en conseqüència com a germans que no fallen mai.